

Zərifə Bayram qızı Məmmədova
Zərifə İsmayıl qızı Avilova
Azərbaycan Tibb Universiteti

DİLİN İNKİŞAFINDA DİLLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN ROLU

Açar sözlər: dil, dillərin əlaqəsi, dilin inkişafı, dilin zənginləşməsi, dilin təkmilləşməsi

Key words: language, language ties, language development, language enrichment, language improvement

Ключевые слова: язык, языковые связи, развитие языка, обогащение языка, совершенствование языка

Giriş

Dilin inkişafı onun öz funksiyalarını necə yerinə yetirə bilməsindən asılıdır. Əgər dil hər hansı bir funksiyanı yerinə yetirmirsə, onda həmin istiamətdə inkişaf prosesi dayanmış olur. Məişət dili səviyyəsində işlənmə, təbii ki, elmi və rəsmi üslubların inkişaf etməməsi ilə şərtlənir. Bu halda dil müxtəlif elm sahələri üçün metadil funksiyasını itirir. Aydınır ki, metadil funksiyasını yerinə yetirməyən dil müəyyən sahəyə aid anlayışların izahını və ifadəsini mövcud olan bütün əşya və anlayışları ifadə edə bilməlidir. Dilin kamilliyi həmin anlayışların necə ifadə olunmasından asılıdır.

Bəzən dil yalnız özünə aid vahidlərin köməyi ilə anlayışın məzmununu verə bilmir. Bu halda bir dil başqa dilin imkanlarından istifadə etməli olur. Təsadüfi deyil ki, dillərin qarşılıqlı əlaqəsində tərcümə prosesi mühüm rol oynayır. Tərcümə zamanı mənbə və obyekt dillərin qarşılaşdırılması hadisəsi baş verir. Mənbə dildəki məlumatın obyekt dildə ifadə olunması iki dilin imkanlarını müqayisə etməyə zəmin yaradır. Tərcümə prosesində obyekt dildə təkcə söz, yaxud leksik vahidlərin çatışmazlığı məsələsi deyil, dilin ayrı-ayrı ünsürlərinin, vahidlərinin işlənmə məqamları, formaları aşkara çıxır. Dillərin müqayisəli tədqiqi onların inkişaf səviyyələri haqqında müəyyən məlumatlar əldə etməyə imkan versə də, nəticə etibarilə bu, konkret dilin zənginləşməsi, təkmilləşməsi və inkişafının xüsusiyyətlərini açmır. Dilin inkişafı onun müxtəlif dövrlərdəki vəziyyətinin müqayisəsinə əsasən aparılmalıdır. Lakin burda meydana çıxan çətinlik müvafiq dövrləşdirilmənin aparılması ilə bağlıdır. Dövrəşdirmə bilavasitə dil tarixinin problemi kimi meydana çıxır. “Ümumiyyətlə, dilin tarixini və ya onun hər hansı bir səviyyəsini, hər hansı bir kateqoriyasını dürüst və dəqiq öyrənmək üçün dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edənlərin tarixini tədqiq etmək zəruridir” (1, 3).

Dillərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri hələ qədim zamanlardan, hətta ibtidai icma quruluşu dövründən başlayaraq mövcud olmuş, tayfa, qəbilə, icma ittifaqları və eləcə də onların şuralarının yaranması ilə eyni bir dövrə təsadüf etmişdir. Çox güman ki, bu dövrdə bəsit şəkildə olsa da, dil ittifaqlarının yaranması dil əlaqələrinin, ikidillilik, bəlkə də çoxdillilik təşəkkül tapması tarixi bir zərurət kimi meydana gəlmişdir. İnsan cəmiyyətinin inkişafı prosesində xalqlar və onların dilləri bir-biri ilə daim əlaqədə olur. Dünyada başqa xalqlardan tam təcrid olunaraq yaşamış xalq təsəvvürə gətirmək çətindir. Xalqların həyatında dil əlaqələrinin rolu inkaredilməz dərəcədə böyükdür. Onların digər əlaqələri də məhz insan cəmiyyətinin ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dil əsasında yaranır və inkişaf edir. Buna görə də dil əlaqələrinin xalqlar və millətlər arasındakı digər əlaqələrdən ayırmaq mümkün deyil.

Xalqlar arasında mövcud olan müxtəlif əlaqələr və xüsusilə dil əlaqələri daha çox ictimai səciyyə daşıyır. Hər hansı bir dilin müxtəlif qatlarının inkişafının müəyyən mərhələlərində baş verən bu və ya digər dəyişikliklər onun yalnız daxili inkişaf qanunları ilə məhdudlaşmır.

Dil əlaqələri dil tarixinin mərkəzi problemlərindən biridir. Qohum dillərin və onlarla həmsərhəd mövqedə yayılan qohum olmayan dillərin qarşılıqlı təsiri iqtisadi və mədəni əlaqələr zəminində təşəkkül tapır. Bu təsir əlaqədə olan dillərin hər birində və dilin bütün struktur səviyyələrində özünü göstərir. Bilavasitə dil əlaqələri ilə bağlı problemlərə həsr olunmuş elmi ədəbiyyatlarda göstərilən fikir təsdiqlənir (2; 3). Dil əlaqələri zəminində dillərin bir-birinə təsiri məsələlərinin araşdırılması istiqamətlərini təyin etməyə çalışaq. Aydınır ki, dil əlaqələri prosesində qohum dillər də iştirak edə bilər. Xüsusi halda əlaqələr qarışıq xarakterli, yəni eyni zamanda həm qohum, həm də qohum olmayan dillərin əlaqəsinə rast gəlmək olar. Dil əlaqələrinin üç növünü müəyyənləşdirmək mümkündür:

- qohum dillər arasında əlaqələr;
- qohum olmayan dillər arasında əlaqələr;
- qarışıq əlaqələr.

Birinci tip əlaqələr şifahi danışiq, eləcə də müasir dövrdə radio, televiziya və dublyaj olunmamış filmlər əsasında baş verərək çox geniş yayılmış əlaqə növlərindən biri sayılır.

İkinci tipi isə yazılı ədəbiyyat, bəzi hallarda isə tədris və yazışmalar əsasında yaranır. Başqa xalqların ədəbiyyatını onun dilində oxumaqla insanlar əslində istər-istəməz həmin dillə də əlaqəyə girirlər.

Kontaktsiz ikidillilik ikinci dili xüsusi öyrənmək yolu ilə baş verir.

“Kontaktlı ikidillilikdə bütöv etnik qruplar və xalqlar ikidilli ola bildiyi halda, kontaktsiz ikidillilikdə yalnız ayrı-ayrı şəxslər və sosial qruplar ikidilli ola bilər” (4, 107-108).

Dillərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri nəticəsində yaranan ikidillilik və çoxdillilik də əsasən xalqların bilavasitə uzunmüddətli qonşuluqları və ya eyni ərazidə birgə yaşamaları, həmçinin geniş iqtisadi, siyasi, mədəni və s. əlaqələri (bir yerdə işləmələri, oxumaları, yaşamaları və s.) ilə sıx bağlıdır. Dillər arasında mövcud olan belə bir prosesin səciyyəvi cəhətlərini göstərməklə yanaşı, ikidilliliyin iki tipini də fərqləndirmək lazımdır- regional (məhəlli) və milli. Məhəlli ikidillilik inzibati-dövlət, yaxud coğrafi prinsip üzrə hüdudlanan müəyyən bir ərazidə iki yaxud daha çox miqdarda dilin mövcud olması zamanı özünü göstərir. Bu mənada keçmiş Sovet İttifaqı, Çin, Hindistan, İndoneziya, Belçika, İsveçrə, Kanada və s. İkidilli yaxud çoxdilli dövlətlərdir.

Milli ikidillilik coğrafi (ərazi) prinsipə deyil, etnik (milli) prinsipə əsaslanır. Belə ikidillilik bir xalqa iki, yaxud daha çox müxtəlif milli dillərin yanaşı yaşaması zamanı baş verir.

Bir dilin vahidləri əlaqədə olduğu dilə heç də ucdantutma keçmir və buna ehtiyac da duyulmur. Çünki bu proses ehtiyacdən irəli gəlir. Bir dil başqa dilin ünsürlərini, ilk növbədə ehtiyac nəticəsində, özündə olmadığına görə alır. Bunun şərtlərindən əsas məsələlərdən biri, deyək ki, başlıcası xalqlardakı ümumi cəhətlərlə yanaşı, hər bir xalqın özünəməxsus maddi və mənəvi mədəniyyətlərə, milli dünyagörüşü və təfəkkürə, elmi-texniki tərəqqiyə malik olmasıdır. Elə buna görə də əlaqədə olan xalqlardan hər hansı birindəki bütün əşya və məfhumların heç də hamısı digərində təkrarlanmır. Bu fərqlər öz əksini əşya və məfhumların real ifadəçisi olan dillərdə tapır. Bunun üçündür ki, əlaqədə olan dillər ünsiyyət vasitəsi rolunu tam yerinə yetirmək üçün, ilk növbədə, biri digərindən özündə olmayan vahidləri alır və bu yolla da öz funksiyasını yerinə yetirməyi təmin edir.

Əlaqədə olan dillər bir-birindən, ilk növbədə, ehtiyac duyduqlarını, ünsiyyət təmin edə bilmək üçün özündə olmayanları alır.

Araşdırmalardan aydın olur ki, xalqlar arasında baş vermiş dil əlaqələri, ikidillilik və çoxdillilik genişlənib inkişaf etdikcə təsirin və bu təsir nəticəsində bir dildən başqa dilə keçən alınmaların xarakteri də dəyişir. Onlar getdikcə artır, çoxalır və dərinləşir. Bu prosesdə ilk növbədə dil əlaqədə olduğu dildən ehtiyac duyulan, özündə olmayan vahidləri alırsa, sonralar özününküləri dəyişdirmək, ağır tələffüz olunanları yüngülləri ilə variantlar, substitullar və s. artır. Deməli, leksik alınmaların tədqiqi zamanı göstərilən məsələlər diqqət mərkəzinə çəkilməli, bu və ya digər sözün alınma səbəbləri də araşdırılmalıdır.

Dil əlaqələrinin tipləri və növləri, onların təzahür formaları fərqləndiyindən bu əlaqələrin konkret dilə təsiri də müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir.

Əlaqədə olan dillərin heç də hamısı bir-birinə eyni dərəcədə təsir etmir. Birinin o birinə və ya əksinə təsiri az və ya çox ola bilər. Belə ki, bu əlaqələrin geniş yayıldığı areallarda dillərdən əksər hallarda biri tarixən mənsub olduğu qrupun cəmiyyətdəki vəziyyətindən, onun ictimai, iqtisadi, siyasi, mədəni, elmi-texniki və s. inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq aparıcı mövqeyə malik olur, aşağı səviyyədə inkişaf etmiş xalqların dilərinə güclü təsir edir. Buna ən parlaq misal yazılı dillərin yazısız dillərə təsiridir.

Siyasi münasibətlər müstəvisində, verilmiş vahid məkan daxilində müxtəlif dillər arasında iyerarxik yerləşmə mümkün və labud haldır. Bu halda dillərdən biri digəri ilə müqayisədə dominant mövqedə durur. Dövlət dili, yaxud verilmiş ərazidə aparıcı dil olma daha sürətlə inkişaf etməyə imkan yaradır.

Şübhə yoxdur ki, göstərilmiş qanunauyğunluqların müasir səviyyədə inkişafı, geniş şəkildə fəaliyyəti üçün konkret ərazi və bölgələrdə tarixən yaranıb inkişaf edən, genişlənən ekstralingvistik və lingvistik əlaqələrin, eləcə də bu əlaqələrin səciyyəvi tipi kimi özünü göstərən ikidillilik və çoxdilliliyin meydana gəlməsi üçün baza olan dillərin sociolingvistik və lingvistik funksiyalarının öyrənilməsinin, leksik alınmaların törənmə səbəblərinin, onların spesifik xüsusiyyətlərinin araşdırılması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Çoxdillilik şəraitində dil əlaqələrinin tədqiqi daha mürəkkəb problemi əhatə edir.

Çoxdillilik ilə üç və daha artıq dilin kontaktlı əlaqəsi anlayışı eyniləşdirilməməlidir. Terminoloji mənə nöqtəyi-nəzərindən bunlar bir-birindən fərqli cəhətlərə malikdir. Çoxdillilik kontaktlı əlaqə olmadan da reallaşa bilər. Bu baxımdan üç və daha artıq dilin kontaktlı əlaqəsi daha geniş məzmun kəsb edir və çoxdillilik onun xüsusi halına çevrilə bilər. Üç və daha artıq dilin kontaktlı əlaqəsi arealında çoxdillilik daha geniş miqyaslı olur və bu prosesdə müxtəlif dil daşıyıcılarının əksəriyyəti iştirak edir. Əksəriyyətin iştirak etdiyi prosesin özü isə böyük təsir gücünə malikdir. Buradan belə nəticə çıxır ki, dil əlaqələrinin öyrənilməsi bu əlaqələrin formalarını da nəzərə almağı tələb edir.

Dil əlaqələrinin tarixi aspektləri dillər arasında əlaqələrin meydana çıxmasının və inkişafının tarixini, müxtəlif dövrlərdə dillərin qarşılıqlı təsirini əhatə edir. İkidilliliyin və çoxdilliliyin səbəbləri ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə özünü göstərən müxtəlif sosial amillərdir. Eyni bir etnik kollektivdə (xalqda, millətdə) iki dilin yanaşı yaşaması və ya toqquşması kollektivin maraq dairəsinə toxunur və buna görə də ikidillilik kortəbii, yaxud şüurlu şəkildə istiqamətləndirilən həm dil siyasəti, həm də ümumi siyasətlə həmişə sıx bağlı olur, xalqların taleyinə təsir göstərən əhəmiyyətli amillərdən biri kimi çıxış edir. Buna görə də ikidilliliyin öyrənilməsinin yalnız nəzəri deyil, həm də böyük praktik əhəmiyyət kəsb etməsi təbiidir.

Dil əlaqələri daşıyıcılarının müxtəlif səciyyəli münasibətlər zəmnində yaranması heç bir şübhə doğurmur.

Müxtəlif dil daşıyıcılarının kontaktlı və kontaktsız əlaqələri dillərin bir-birinə təsirini reallaşdırır.

Dillərin qarşılıqlı təsirinin göstəricisi həmin dillərin bir-birindən müxtəlif linqvistik vahidləri, ünsürləri və faktları almasıdır. Dilin tarixi inkişaf prosesində belə alınmaların dildən çıxması, köhnəlməsi (arxaikləşmə) hadisəsi baş verir. Lakin bu proses yalnız dil əlaqələri ilə bağlanmamalıdır. Dilin özünəməxsus sözlərinin və digər linqvistik vahidlərinin də arxaikləşməsi təbii dil hadisəsidir. Bununla yanaşı, alınma ünsürlərin dildən çıxması halları da dil əlaqələri zəmnində araşdırılmalıdır.

Nəticə

Dilin zənginləşməsi, təkmilləşməsi və inkişafına münasibət məsələsində fərqli fikirlər mövcuddur. Dilin inkişafını onun vahidlərinin sayca artması ilə əsaslandırmaq meyilləri üstünlük təşkil edir. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin artması, yeni struktur konstruksiyaların, ünsürlərin yaranması dildə gedən proseslərin nəticəsinin təzahürüdür. Bu və ya digər vahidin dilə daxil olmasının səbəbləri konkret tədqiqat işlərinin aparılması yolu ilə öyrənilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979
2. В.И.Абаев. Значение ареальных контактов в истории языка // Проблемы языковых контактов на Кавказе (Тезисы докладов). Орджоникидзе. 1975
3. Ю.Д.Дешериев, И.Ф.Протченко. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия // Проблемы двуязычия и многоязычия, М., 1972, с.26-42
4. Ə.Rəcəbov. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. Bakı, 1993, 107-108

The role of interaction relationship of languages in language development

Summary

The development of a language should be based on a comparison of its state at different times. However, the difficulty here is related to the appropriate periodicity. The interaction of related languages and non-related languages spread along the border with them is formed on the basis of economic and cultural relations. This effect is demonstrated in each of the related languages and at all structural levels of the language. As the linguistic relations, bilingualism and multilingualism that have developed between peoples expand and develop, the nature of the influence and, as a result of this influence, the transitions from one language to another also changes.

They are growing, multiplying and deepening.

Роль языковых связей в развитии языка

Резюме

Развитие языка должно основываться на сравнении его состояния в разное время. Однако сложность здесь связана с соответствующей периодичностью. Взаимодействие родственных языков и несвязанных языков, распространяющихся вдоль границы с ними, формируется на основе экономических и культурных связей. Этот эффект проявляется на каждом из родственных языков и на всех структурных уровнях языка. По мере того, как языковые отношения, двуязычие и многоязычие, которые развивались между народами, расширяются и развиваются, характер влияния и, как следствие этого влияния, приобретений совершаются с одного языка на другой. Они растут, размножаются и углубляются.

Rəyçi: dos. Ş.Ağakışiyeva

Göndərib: 14.03.2020

Qəbul edilib: 18.03.2020